

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԻՐԵԿԱՆԻ ՀԱԿՈՔՅԱՆ, Տառապանքներով լեցուն կյանքիս մասին: Հուշեր, I մաս, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2022, 248 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատարակած՝ «Տառապանքներով լեցուն կյանքիս մասին» հուշագրությունը սոցիալ-տնտեսական բացառիկ տեղեկություններ է պարունակում XX դ. առաջին տասնամյակների հայ իրականության վերաբերյալ: Պարոյր Սիրեկանի Հակոբյանը արմատներով Արևմտյան Հայաստանից էր (Մուշ, Բուլանդ): Նրա գերդաստանը 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով գաղթել է Արևելյան Հայաստան և դեգերելով տեղից տեղ՝ վերջնական հանգրվան գտել Շիրակի դաշտավայրի բնակավայրերից մեկում: Հուշերում վառ, պատկերավոր գույներով ներկայացված է մանկության և պատանեկության տարիների շրջանը: Իր հայրենի գյուղի՝ Ադիամանի մասին (Գառնա-

հովիտ, Ալեքսանդրապոլի գավառ) հեղինակը հետևյալն է նշում. «Գյուղում լուսամուտ ունեցող տուն չկար, բացի մեր և տերտերանց Անտոնի: Բնակվում էին հացատներում կամ գոմերի օղաներում: Որքան հիշում եմ, գյուղացիները տարեկան մեկ կամ երկու անգամ մեկնում էին քաղաք (Ալեքսանդրապոլ), իրենց գյուղմթերքները վաճառելու և տան համար որոշ (հագուստեղեն, գործիքներ) գնումներ կատարելու: Կոշիկ ասած բանը գոյություն չուներ: Մասսայաբար հագնում էին անասունների մորթուց պատրաստված տրեխներ» (էջ 32): Հուշագրողը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայկական գյուղերի անցուդարձի, տնտեսական ցավալի ու դառն կացության, առողջապահական ծանր խնդիրների մասին: Հեղինակը վկայում է, որ պատերազմի դաշտից եկած լուրերը, սև թղթերը, արևմտահայերի ողբերգական իրավիճակը ճնշող ազդեցություն էին գործում հայ ազգաբնակչության վրա: Կարևոր դիտարկումներ ու տվյալներ կան մասնավորապես «Պատերազմի ընթացքը 1918-1920 թթ.: Ժողովրդի ծանր վիճակը» և «1919 թ. գարուն» բաժիններում: Դա հատկապես վերաբերում է հայկական զինված ուժերում ստեղծված կացությանը, թուրքերի դեմ մղվող պայքարին և անելանելի թվացող սոցիալ-քաղաքական իրավիճակին:

Պ. Հակոբյանը 1919-1920 թթ. ականատեսն ու մասնակիցն է դառնում հայոց երկրում ծավալված մի շարք բախտորոշ իրադարձությունների: 1919 թ. մայիսին նա հայկական ուժերի կազմում (անգլիական ուժերի հետ) մասնակցում է թուրքերի կողմից բռնակցված Կարսի բերդի և Կարսի մարզի ազատագրմանը: 1919 թ. նոյեմբերին երիտասարդ Հակոբյանը, «գերազանց քննություններ հանձ-

ներով», «ավագ ունտեր օֆիցերի» (ավագ սերժանտ) կոչումով շարունակում է ծառայությունը հայոց զինված ուժերում, Կաղզվան-Սարիղամիշ հատվածում:

Հուշագրության հեղինակը գրում է, որ Կարս քաղաքի բնակչության կեսից ավելին թուրքեր էին, այդ պատճառով էլ հայ զինվորները միշտ զգոն էին. «...նույնիսկ գիշերները քնելիս՝ հագուստներս չէինք հանում, հնարավոր անակնկալներին պատրաստ լինելու համար: Մեծ մասամբ պարեկության էինք գնում: Թուրքական սահմանը քաղաքից 5 կմ հեռավորության վրա էր... Այդ օրերին թուրքական սահմանից հաճախակի լսվում էին հրաձգային զարկեր: Տեղական թուրքերը բավական անհանգիստ էին, երբեմն գաղտագողի հափշտակում էին մեր զինվորներին, խոշտանգում ու դիակները նետում փողոց: Մեկի փոխարեն թեև տասից էինք վրեժ լուծում, բայց դրանով վիճակը չէր կայունանում» (էջ 126):

Ուշադրության են արժանի հատկապես հայկական զինուժի ռազմական երթերի, անգամ նահանջների և այլ գործողությունների վերաբերյալ հեղինակի տեղեկությունները:

Կարևոր աղբյուրագիտական արժեք ունի 1920 թ. աշնանը Կարսի մատույցներում տեղի ունեցած կռիվների և քաղաքը հանձնելուն նախորդած ու հաջորդած իրադարձությունների նկարագրությունը, որն արտացոլում է այդ օրերին մեր երկրի անկազմակերպ, գրեթե քաոսային պատկերը: Թշնամին, օգտվելով այդ խառնակ ու քաոսային վիճակից, գրավել է Կարսն ու առաջ շարժվել: Ահա մեկ հատված հայ զինվորականի հուշերից. «Թուրքական բանակը քաղաքից 7-8 կմ-ի վրա էր: Քաղաքի ժողովուրդը եռակի անգամ ավելացել էր, փողոցներով շարժվել չէր լինում, գաղթածները թափված էին ամենուր: Զորքերը լցված էին պատերի տակ: Եղանակները խիստ վատացել էին, ձյունախառն անձրևները թափվում էին օր ու գիշեր, գնացքները չէին աշխատում: Կայարանում կանգնած 6-7 էշերներից, որոնք լցված էին գաղթականներով, օրական մեկ կամ երկուսը շարժվելու հնարավորություն չունեին՝ վառելիքի պակասության պատճառով: Հարկադրված քանդում էին կայարանամերձ տները, փայտը տեղափոխում շոգեքարշ ու դրանով, ինչ որ չափով, վիճակից դուրս գալիս: Բայց թե դրանով անհնար էր գաղթականությանը փոխադրել Ալեքսանդրապոլ» (էջ 169-170): Զորքն անկազմակերպ, խուճապային նահանջի մեջ էր, ազգաբնակչությունը՝ լքված, հուսահատական տրամադրությունների ու դեգերումների թոհուրթոհի մեջ:

Մինչև օրս վերոնշյալ իրավիճակն ու իրադարձությունները լուսաբանող շատ գրքեր ու վավերագրեր են հրապարակվել, սակայն այդ ամենի մեջ թերևս սպառիչ անկողմնակալությամբ աչքի է ընկնում հայկական բանակի ենթասպա Պարույր Հակոբյանի հուշերի սույն գիրքը: Առանց թաքցնելու կամ կոծկելու՝ պարզ ու բնականոն հաշվետվությամբ ու հետևողականությամբ նա ներկայացնում է այն միջավայրն ու հանգամանքները, այն իրականությունը, որոնց ակա-նատեսն ու մասնակիցն է եղել, առանց գունագարդելու կամ ստվերելու դրանք:

Հուշագրության էջերում կարևոր, բացառիկ տեղեկություններ են հաղորդվում 1920-1930-ական թթ. Խորհրդային Հայաստանի գյուղերում տիրող իրավիճակի, կոլնտնտեսային շարժման, բռնաճնշումների և հալածանքների վերա-

բերյալ: Հեղինակը չի թաքցնում և չի չափազանցնում ոչինչ, այլ պարզ ճշմարտությամբ ներկայացնում է այն իրականությունը, որում հայտնվել էին իր նման հազարավոր գյուղացիներ ու զինվորներ: Նորից համոզվում ենք, որ ստալինյան բռնաճնշումների տարիներին ասպարեզ էին եկել «մութ ու խավար» բնավորությամբ մարդիկ, որոնք իրենց անձնական նախանձախնդրություններով, մանր հաշիվներով և չարամիտ վարքագծով է՛լ ավելի թեժացնում, դժոխային էին դարձնում հասարակական կյանքն ու մթնոլորտը: Շատ օրինակներ են բերվում, թե ինչպես էին ստորաքարշ մարդիկ իրենց անձնական հարցերը լուծելու նպատակով վարկաբեկիչ ու զրպարտիչ քայլերի դիմում՝ ազնիվ, արդարամիտ ու բանիմաց պաշտոնյաներին աշխատանքից ազատելու, բանտ ու աքսորի արժանացնելու մղումով: Հեղինակը ցասումով է խոսում նրանց մասին. «Այս անողորմ վերաբերմունքից, թալան - զինաթափումից հետո նոր միայն զգացի, թե ինչ է տեղի ունենում մեր երկրում, մեր հանրապետությունում ու մեր շրջանում, գյուղերում և ավաններում» (էջ 234):

Պարույր Հակոբյանի սույն հուշագրությունը պատմագրական աշխատությանը համարժեք գործ է, որտեղ ամփոփված են մեր հարյուրամյա անցյալի դասերն ու պատգամները: Գիրքն ընթերցվում է անսպառ ու անհագ հետաքրքրությամբ, աչքի է ընկնում երկխոսության հրավիրող դրամատիզմով և հուզականությամբ:

Այն շատ կարևոր աղբյուրագիտական նյութ է Հայաստանի՝ XX դարի պատմությամբ զբաղվող պատմաբանների, ազգագրագետների, ինչո՞ւ չէ, նաև քաղաքագետների համար, ինչպես նաև կարող է օգտակար լինել ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու